

Маҳмадиёр АСАДОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таянч докторанти

E-mail: asadov@navoiy-uni.uz

ҚарДУ профессори, ф.ф.д., Д.Тўраев тақризи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL, ARTISTIC AND HISTORICAL INTERPRETATIONS OF THE MOTIVE “LONELINESS”

Abstract

“Human loneliness” is one of the leading problems of modern literature. Therefore, the study of the historical origins of the motive of “loneliness”, the reasons for the growth of loneliness in human society, among people, is considered important from a scientific and theoretical point of view and comparativeness. This article analyzes and interprets the socio-philosophical, artistic and psychological expression of the motive of “loneliness” in the works of world literature.

Key words: loneliness, feeling of loneliness, despair, solitude, foreignness, isolation, extraneous, alienation.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ, ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МОТИВА «ОДИНОЧЕСТВО»

Аннотация

«Человеческое одиночество» — одна из ведущих проблем современной литературы. Поэтому исследование исторических истоков мотива «одиночества», причин нарастания одиночества в человеческом обществе, среди людей, считается важным с научно-теоретической точки зрения и компаративности. В данной статье анализируются и интерпретируются социально-философское, художественно-психологическое выражение мотива «одиночества» в произведениях мировой литературы.

Ключевые слова: одиночество, чувство одиночества, отчаяние, уединенность, чуждость, изоляция, отчуждение, отчужденность.

“ЁЛҒИЗЛИК” МОТИВИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ, БАДИИЙ-ТАРИХИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

Аннотация

“Инсон ёлғизлиги” бугунги кун адабиётшунослигида етакчи муаммолардан саналади. Шу сабабли “ёлғизлик” мотивининг тарихий келиб чиқиши, кишилик жамиятида, одамлар орасида ёлғизликнинг тобора кучайиб бориши сабабларини тадқиқ қилиш илмий-назарий ва компаративистик жиҳатдан муҳим саналади. Мазкур мақолада “ёлғизлик” мотивининг жаҳон адабиёти намуналарида, адиблар ижодида ижтимоий-фалсафий, бадий-психологик ифодаланиши таҳлил ва талқин этилган.

Калит сўзлар: ёлғизлик, ёлғизлик ҳисси, умидсизлик, яқкаланиш, изоляция, бегона, бегоналашув

Қириш. “Ёлғизлик мотиви” бадий адабиётда узок тарихдан бўён учраб келаётган муаммодир. XIX асрнинг ўрталаридан XX асрнинг биринчи яримига қадар бўлган даврни ёлғизлик ҳодисаларини ўрганишнинг фалсафий асосларини шакллантириш даври, деб аташ мумкин. Бу даврда ёлғизлик мавзуси бадий адабиётда ҳам, хусусан, Ф.Достоевский, М.Пруст, Ж.-П.Сартр, Ф.Кафка, Ж.Жойс, У.Фолкнер, А.Камю, Б.Брехт ва бошқа кўплаб адиблар ижодида барқарор характер касб этди. Кейинчалик психологлар ва ижтимоий фанлар вакиллари томонидан ёлғизлик ҳодисасига долзарб мавзу сифатида алоҳида қаралиб, фаол қизиқиш билан тавсифланиши XX асрнинг иккинчи яримида тўғри келади. Буни, том маънода, ёлғизлик психологиясига оид фундаментал тадқиқотлар даври, деб аташ мумкин. Ушбу даврда феноменологик тадқиқотларнинг концептуал асослари яратилди. Айни мана шу даврда жаҳон адабиётда асосан Ф.Кафка, Ж.-П.Сартр, А.Камю, Г.Г.Маркес, Х.Хессе, Э.М.Ремарк, С.Беккет, Э.Ионеско сингари адиблар ижодида инсон ёлғизлиги муаммоси мотивдан мавзусига айланди. XX асрнинг охиридан ҳозирги кунгача бўлган даврни хусусий назариялар ва амалий ишланмаларнинг тараққиёт даври ҳам дейишга ҳам асослар етарли. Бугунги кун нуқтаи назаридан, ёлғизлик муаммосини ёритган муаллифларнинг мутлақ кўпчилиги ёлғиз кишининг

табиат, инсоният, тарих, оила ва жамиятидан узилиб қолиши, ажралиш ҳислари билан боғлиқ, деган фикрга қўшилишади. Кўпинча, замонавий одам ўзини интенсив мажбурий алоқа шароитида ёлғиз ҳис қилиши таъкидланади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Файласуф ва социолог И.С.Кон ёлғизлик феномени XVII-XVIII асрларда ўзини яққол намён қилганини айтади. Яъни, унинг фикрича, “шахс ҳаёт тарзининг мураккаблашуви руҳий ҳолат ва муаммоларни бир хил талқин қилинишига йўл бермайдиган қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради. Масалан, ёлғизлик ҳиссини олайлик. Ўрта асрларда одамлар ҳамжиҳат яшар эди. Ёлғизлик асосан жисмонан ажратиб қўйиш маъносига тушунилар эди. Янги даврнинг кўп қиррали шахси эса одамлардан ажралишни ва ихтиёрий ёлғизликни истайди. Шу билан бирга, у ёлғизликдан чуқур изтироб чекади ва изтиробини баҳам қўришга мулоқот йўқлигидан кўпроқ қийналади” [4].

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ёлғизлик негатив маънога эга бўлган руҳий ҳолат сифатида инсониятга қадимги даврлардан бери маълум бўлган. Ҳатто Афлотун ва Аристотел ёлғизликни “ёвузлик” деб таърифлаганлар, ундан қутулишни улар дўстлик ва муҳаббат фазилатларидан баҳраманд бўлишда кўрадилар. Француз

физиги ва файласуфи Б.Паскал ҳам инсон ёлғизлик юкини кўтара олмаслигини, бинобарин севишини, меҳр-муҳаббатини бахшида этадиган манба-сиймо топиши зарурлигини таъкидлайди. Ёлғиз кимса, дейди Паскал, ярим бағир, ярим кўнгилдай гап. Бахтли-саодатли бўлиш учун у ўз тенгини топмоғи лозим. [3] Паскал ўзининг “Мушоҳадалар” асарида яна бир улугвор ғояни илгари суради. Мутафаккир абсурдлик ва ёлғизликни енгишнинг ягона йўли сифатида Худога ишониш ва уни севиш, унга иймон келтиришни таъкидлайди. Паскалга кўра, “Худо зулматнинг тескари тасвиридир... Худога олиб борадиган йўл инсон Унга қарам эканлигини тан олишидир” [1]. Яъни, Худога мутлақ ишониш инсоннинг руҳий оламини кемирувчи ҳар қандай нотаниш ҳислардан, номуносабликлардан устун бўлиб, муносабатлар қайта тикланиши мумкин бўлган, инсон учун мутлақо бегона бўлмаган дунёдан иборатдир.

Шу ўринда, мақола моҳиятини чуқурроқ очиб учун “ёлғизлик” терминининг бадий-психологик ва фалсафий жиҳатдан таърифи ва таснифи ҳақида икки оғиз сўз юритишни лозим топдик. Сўнгги пайтларда фалсафа, психология ва адабиётшунослик илмида “ёлғизлик”, “ёлғизлик ҳисси”, “ёлғизлик ҳолати”, “ёлғизликка эҳтиёж”, “изоляция”, “узлат”, “яккалик”, “танҳолик”, “бегоналашув” каби терминларга кўп бор рўбарў келмоқдамиз. Бир қарашда бу сўзлар синонимдек туюлса-да, бироқ айнан бир хил маъно касб этмайди. Ҳатто “ёлғизлик”, “яккалик” ва “изоляция” тушунчаларини ҳам бир-бири билан қориштириш тўғри бўлмайди. Масалан, изоляция ёлғизликка ҳисса қўшиши ва ҳатто бу ҳолатни келтириб чиқариши мумкин, аммо бу икки тушунчани синонимлаш учун асос бўлмайди.

Ёлғизликка руҳий ҳодиса сифатида қаралса, унинг ўзига хос ички контекстга эга эканлигига ишониш мумкин. Юқорида айтганимиздек, “ёлғизлик”ни “яккалик” ва “изоляция” тушунчаларидан фарқлаш лозим. Изоляция кўпроқ инсоннинг ижтимоий муҳитга нисбатан жисмоний, фазовий ва вақтинчалик локализацияси билан боғлиқ бўлиб, ички руҳий тажриба эмас, балки ташқи шартли ҳолатдир. Инглиз психологлари Уильям Садлер и Томас Джонсон бу ҳақда жуда қатъий гапиришади: “Жисмоний изоляцияни аниқлаш учун фақатгина кўзларинг кифоя қилади (кўриш етарли ҳисобланади – М.А.), аммо ёлғизликни тан олиш учун уни бошдан кечириш керак” [7]. Изоляция ҳар доим ҳам бирон бир сабабга кўра, инсон ўз хоҳишига биноан ёки мажбуран ўз ҳаётидан четлаштирилган объект (умуман, одамларнинг маълум бир ғуруҳи)ни назарда тутаяди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ёлғизликнинг объекти инсоннинг ўзи. Ёлғизлик субъектга йўналтирилади, объект, гўё иккинчи даражали. Инсон изоляцияда бўла туриб ёлғиз бўлмаслиги ва аксинча, изоляцияда бўлмасдан ҳам ёлғизликни бошидан кечириши мумкин. Ёлғизлик, объектив изоляциядан фарқли ўлароқ, “Мен” ва “Улар” ўртасидаги муносабатлардаги номуносабликни – дунё билан, ўзи билан ва бошқалар билан келишмовчиликларни акс эттиради. Демак, изоляцияда инсон ёлғизлик билан бирга бўлиши ҳам бўлмаслиги мумкин, шунинг учун ҳам бу тушунчаларни доим бир хил маънода тушунмаслик керак. Қамокни ёлғизликсиз изоляциянинг намунаси сифатида кўриш мумкин, ёки буни акси ҳам бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Сиёсий маҳбуслар, ҳаттоки ҳибсхонада бўлишганда ҳам, ўз ишларининг тўғрилигига қатъий ишонч билан ва фикрловчи одамларни маънавий қўллаб-қувватлашлари билан ҳалокатли ёлғизлик туйғусини бошдан кечирмаганликлари ҳақида далиллар мавжуд.

Дунёдан ихтиёрий равишда изоляцияланиш (ажралиб чиқиш)нинг яна бир кўриниши диний

яккаланиш, яъни таркидунёчиликдир. Ихтиёрий изоляция одатда яккаланиш деб аталади. Зоҳид таквадорлар ҳаётининг тавсифлари шуни кўрсатадики, танҳолик улар учун тириклик заминида, Худога яқинлашиш ва У билан руҳий алоқада бўлиш имкониятини беради. Масалан, турк дунёсининг буюк мутафаккирларидан бири, бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” асаридаги Ўзғурмишни бунга якқол мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Асарда унинг тилидан айтилган шундай сўзлар диққатимизни тортди:

Энди бу дунё менга керакмас,
Эй ботир, давлату навбати ҳам, бас...

...Кўнглим бир Худога бердим жамулжам,
Мен – Унинг гадоси, йўқларман ҳар дам.

Билурман борлигин, шаксиз, Худо бор,
Пок ҳар ишда менга ҳамиша У ёр...

...Ёлғизлик ғамида менга Худо ёр,
Бало, қайғу етса, Улдир мададкор[10]

Танҳолик (яккалик) аввалдан вақт чегарасига эга бўлиб, ҳар доим инсон томонидан ихтиёрий ва эркин равишда танланади. Танҳолик айнан шу вақтда субъект учун “қулай” кўринади, масалан, шахсий ўсиш нуктаи назаридан, химоя механизмларининг ҳаракати, аклий зўриқиш даражасининг пасайиши ва бошқалар. Танҳолик ёлғизлик билан боғлиқ бўлиши шарт эмас (оғрикли ҳиссий ҳолат сифатида, албатта) ва одамлар танҳоликда ҳам субъектив равишда бахтли бўлишлари мумкин.

Немис мутафаккири Гегель ёлғизликни руҳий ҳодиса сифатида тушунишга катта урғу беради. У “ўзидан четлашган руҳнинг икки дунёси” ҳақида назария таклиф қилган. Ёлғизлик бу ерда иккита муносабатларнинг йўқолиши сифатида келтирилади: яъни, ўзи ва ижтимоий олам (жамият) билан алоқаларни узилиши. Бундан ташқари, иккинчиси инсонни ўзи билан бирлаштириш учун зарур шартдир. Инсонда ҳам объектив, ҳам субъектив маънода “макон” бўлиши керак. Ёлғизликнинг табиати субъектив руҳни ўзига бўлган севгисидан, уни ўз ғоясини мутлақ ғоянинг объектив дунё руҳи фаолияти билан ўзаро боғламасдан туриб тасдиқлашга интилишидан иборат. Натижада, субъектив руҳ ўз зиддиятлари билан чалқшиб кетади, бу эса одамда бахтсиз онгни келтириб чиқаради.

Француз экзистенциалисти Ж.-П. Сартр фалсафасига кўра, инсоннинг ўзига ёки “ўз ичига” олиб борадиган йўли ҳар доим зиддиятли бўлиб, дунёда инсон мавжудлигининг экзистенциал ҳолати сифатида ёлғизликни англаш билан боғлиқ. Йирик француз ёзувчиси – эссеист ва файласуф А.Камю ижодида инсоният мавжудлигининг абсурдлигига қатъий ишончдан келиб чиқиб, қадимий Сизиф афсонаси “инсон ҳолати”нинг рамзи деб келтирилади. Камю нуктаи назаридан, Сизифнинг чексиз ёлғизлиги унинг кучи ва ички эркинлигининг тасдиғига айланади.

Экзистенциализм намоёндаларидан яна бири, рус файласуфи ва социологи Н.А.Бердяевнинг сўзлари чуқур психологик маънога эга: “... одам ёлғизликдек муқаддас ҳуқуқга эга, чунки ёлғизлик онлари ортидан шахс туғилади, одам ўзини ўзи таний олади, ёлғизликда “мен”нинг ўзига ҳослиги ва бетакрорлигини ҳис қилади.” [2] В.В.Розанов ёлғизлик одам учун яхшидир, чунки ёлғиз қолганда у Худо билан бўлади. Албатта, муаллиф жамиятдан вақтинча ажралиб туришни назарда тутган. Шуни таъкидлаш керакки, ёлғизлик мавзуси деярли барча файласуфларнинг инсоният мавжуд бўлган ҳодисаларини акс эттирувчи асарларида мавжуд: инсоннинг дунёдаги

ўрни ва роли, шахсни шакллантириш шартлари ва хусусиятлари, қалбнинг нажоти ва бошқалар.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Одамларда ёлғизликка қарши норозилик ҳисси XX асрда Ғарбда пайдо бўлган кўплаб гуманистик таълимотларнинг умумий мавзусига айланди. Ёлғизликка энг катта эътиборни экзистенциалистлар Ж.-П.Сартр, М.Хайдеггер, К.Ясперс, А.Камю, Н.А.Бердяев, М.Буберлар қаратганлар. Бу файласуфлар шахс ёлғизлиги ёпиқ антропологик олам тамойилини амалга ошириш, деб ҳисоблайдилар. Уларга кўра, инсоннинг ички изоляцияси ҳар қандай индивидуал турмушнинг асосидир. Шунинг учун, инсон бошқалар билан мулоқотда ҳиссий жавоб тополмаса, мулоқотда қониқмаса ёлғизликни танлайди.

Аввалроқ Ф.Ницше, сўнгра Э.Фромм И.Кантнинг “ёлғизлик ахлокий меъёрларнинг қулаши натижасида келиб чиқиши мумкин” деган фалсафасини давом эттирдилар. Немис файласуфи Э.Фромм асоссиз эҳтиёжларни етиштиришни ёлғизлик сабаби, деб атаган бўлса, америкалик психолог К.Хорни ёлғизликни глобаллашув жараёнидаги бозор муносабатлари мафкурасининг салбий намоён бўлиши, инсоннинг инсон билан рақобатдошлиги натижаси, деб ҳисоблаган. Австриялик психолог В.Франкл, одам маълум бир қадриятларни ва ҳаёт мазмунини йўқотганда ёлғизлик ҳолатига тушишини иддао қилади. Америкалик социологлар Д.Рисмен ва Э.Тоффлер ёлғизлик сабабини одам “оломон ичида ёлғиз” қолганда, глобаллашув, яъни илмий-техникавий инкилоб шароитида ҳаёт суръатларининг тезлашишида кўради.

Ёлғизлик бизнинг замонамизнинг объектив психологик муаммоси сифатида ўз аҳамиятини йўқотмайди, деб ҳисоблаш мумкин. Масалан, Н.Е.Покровский ёлғизликни жиддий мулоҳаза ва назарий экспериментал тадқиқотларни талаб қиладиган «XX асрнинг вабоси» деб атайди [6].

Ёлғизлик мураккаб, руҳий ҳодиса сифатида турли хил гуманитар фанлар – социология, классик ижтимоий фалсафа, антропология, психология ва ҳатто биз ўрганаётган адабиётнинг ҳам объекти ҳисобланади. Аммо, ўзбек адабиётшунослиги илмида, ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти контекстида ўрганиш борасида ёлғизлик муаммоси, унинг моҳияти, намоён бўлиши, генезиси ва бошқа масалаларига бағишланган Б.Р.Саидова, М.Қиличеваларнинг тадқиқот ишларини айтсама, бошқа фундаментал тадқиқотлар мавжуд эмас. Жумладан, Биби Робиъа Саидованинг “Ақл ва руҳ баҳси” номли илмий-адабий рисоласида мотив генезиси ва ёлғизлик тушунчаси; Жаҳон адабиёти ва ёлғизлик мотиви, XIX аср рус ёзувчилари асарларида жамиятдан бегоналашув масаласи, шунингдек, ўзбек адабиётида ёлғизлик мотиви каби масалалар Ўзбекистонда “ёлғизлик” мотиви тадқиқ қилинган илк иш сифатидан эътироф этиш мумкин [8]. Тадқиқотчи мазкур рисолада “услугининг ўзига хослиги, рамзийлиги ва бошқа фазилатлари билан жаҳон адабиётининг энг сара асарлари қаторида турадиган Ф.Кафканинг “Жараён” романида ёлғизлик мотиви ўзгача кўринишда намоён бўлади. Қаҳрамонни жамиятнинг маънисизлик даражасига етган тартиб-қоидалари ёлғизлик гирдобига улоқтиради, уни номаълум гуноҳкорлик туйғусига кўникиради” [8], дея таъкидлайди.

Кафкадан кўп томонлама таъсирланган ва муштарак услубда ижод олиб борган, ўзининг абсурдлик концепцияси билан ном қозонган француз адаби Альбер Камю ижодида ҳам шафқатсиз жамият қаршисида ёлғиз қолган шахс муаммоси, изтироблари, шахснинг

жамиятдан бегоналашуви каби фалсафий ва психологик омиллар бадий ифодасини топган. Масалан, Камюнинг энг машҳур “Бегона” қиссасида қаҳрамон характери – ҳаракатлари ва табиатига катта эътибор қаратилади. Камю қаҳрамони Мерсо ҳеч қандай ижтимоий масалаларни ҳал қилмайди ва жамиятнинг барча тартиб-қоидаларига ўта юзаки муносабат билдиради, уларга амал қилмайди. Қаҳрамоннинг биргина ишонтирадиган нарсаси шуки, эртами-кечми бошига тушадиган ўлимнинг муқаррарлиги. Унинг идиалида бу дунёда қандай яшашингдан қатъий назар, охирида ўлим сени маҳв этади ва дунёда яшашингдан ҳеч қандай маъно-мазмун йўқ, деган ғарбона қараш устувордир. Кафкада ҳам, Камю асарларида ҳам инсоннинг кишилиқ жамиятида мавжудлиги ўрнатилган тартиб-қоидаларга, ижтимоий қонуниятларга сўзсиз амал қилиши кўрсатилади. Борди-ю, бирор кимса машқур қонуниятларга эътиборсизлик қилса, уларни назар-писанд қилмасдан, “расмиятчилик”лардан бўйин товлаб, ҳамма одамлар кўниккан ҳаётни қабул қилмаса, у одам жамият учун “бегона”, жамият учун аҳамиятсиз ва ўринсиз киши қилиб кўрсатилган.

“Бухоролик яна бир тадқиқотчи Меҳринисо Қиличева ўзининг филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертациясида ёлғизлик мотивини инглизчадан адиблар ва ўзбек адиблари ижоди контекстида тадқиқ қилган [5]. Тадқиқотчи ёлғизлик мотивининг анъанавийлиги, тизимлилиқ тамойили, маъновий индукция ҳосил қилишдаги аҳамияти, асар сюжет мазмунини шакллантирилиши, актуаллашуви натижасида уни сарлавҳада акс эттириш асослари, бунда ижодкорнинг ёлғиз одам образини яратишда пейзаж, ранг символикаси, монолог қабилардан фойдаланиш маҳоратини асослашга ўринган.

Шуни қайд этиш мумкинки, Шарқ мамлакатларида психология фани бу ҳодисани сезса-да, афтидан ёлғизлик ҳолати шарқ коллективистик (жамоавий) одамига хос эмас ва ҳатто қарши қўйилади, деб ҳисобланган. Аслида ҳам руҳоний қуввати мустаҳкам, қалби иймон нури билан тўла, эътиқоди бутун, бир сўз билан айтганда, ҳудудий инсон учун умидсизлик, ёлғизлик каби салбий ҳолатлар бегона ҳисобланади ва бу исломий таълимотда ҳам қораланган. Бундай нигилистик ҳолатлар марҳум Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф хазратлари таъбири билан айтганда, “ғарблиқлар яхшилиқ қилиш ва эзгуликка бўлган рағбатларини йўқотган, соғлом принциплар ва асосларни зое қилган, қалблари тўғри йўлдан оғган, табиатлари бузилиб кетган...” [9] ғарб одамига кўпроқ хосдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Дунё психологиясида келтирилган ёлғизликни ўрганишга ёндашувлар асосан европалик олимларнинг номлари билан боғлиқлиги ҳам, юқорида таъкидланган, ғарбона индивидуализм ва шарқона коллективизм сабабидан бўлса ажаб эмас. Психологиянинг шаклланиши ва ривожланишининг рус олимларидан баъзилари одамга таҳдидни ўтқир ёлғизлик туйғусида кўришган.

Фалсафий ва психологик фикрлар тарихида ёлғизлик муаммосини тушуниш ва тушунтириш жуда хилма-хилдир. Масалан, қадим юнон мутафаккирлари ёлғизликни рад этган бўлса, кейинги даврларга келиб инсоннинг ўзини ўзи билиши учун ёлғизлик зарурлигини англаш сифатида қаралган, баъзан ёлғизликнинг ижодий ривожланиши инсониятнинг лаънати сифатида тушунишга олиб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. Pascal, Blaise. *Pensées*. //Le livre de poche Classique. Paris, 1962, -P. 259.
2. Бердяев Н.А. Опыт философии одиночества и общения. – М., 1993.
3. Блез Паскал. Мухаббат – олий саодат // Жаҳон адабиёти. 2007. – № 10. – Б. 153
4. Кон И.С. В поисках себя. Личность и её самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 336 с.
5. Қиличева М.Р. Инглиз ва ўзбек адабиётида психологик ҳолатлар талкинида адабий таъсир муаммоси (ёлғизлик мотиви мисолида). Филол. фан. фалсафа док... (PhD) дисс. автореф. – Б., 2020. – 51 б.
6. Лабиринты одиночества / Пер. с англ.; составление, общая редакция и предисловие Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.
7. Садлер У.А., Джонсон Т.Б. Лабиринты одиночества: Пер.с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/loneano2.htm> (06.02.2022.)
8. Саидова Биби Робиъа. Ақл ва рух баҳси: рисола. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 112 б.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олам ва одам, дин ва илм. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2021. – Б. 317.
10. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (2-нашр) – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б. 390-392.